

Amsterdam: Oud West, Oud Oost

Verhalen tussen ouderen over culturele grenzen heen

Sjaak van der Geest en Erick Vloeberghs

'Old age has its pleasures.' (W.S. Maugham)

De charme van Amsterdam is zijn kosmopolitisch gezicht.¹ Men treft er de hele wereld aan, in winkels, parken en eethuizen, op het gangpad en in de tram, bij buurtfeesten en voetbalwedstrijden. Op straat zijn er de onverstaanbare woorden, de vreemde gebaren, de onbekende luchtjes. Muziek uit verre streken schalt uit open ramen van auto's en huizen. De kriebels die wij op een exotische vakantie voelen, overvallen ons in onze eigen stad.

De grootste charme zijn de ouderen met hun grijze baarden en doorgroefde gezichten, hun kleurige gewaden en hoofddoeken. Achter hun plechtige bewegingen en kortdate blikken gaat een geschiedenis schuil die weinigen kennen. De vergrijzing van de eerste generatie nieuwkomers geeft de multiculturele hoofdstad nog meer kleur, maar de kleur zou dieper zijn, de schakering rijker, als we hen beter kenden. En zij ons.

Culturele verscheidenheid, aldus het UNESCO-rapport 'De kracht van cultuur', maakt een samenleving 'innovatief, dynamisch en bestendig' (UNESCO1996:29). Dit essay is een pleidooi voor een nadere kennismaking tussen oudere Amsterdammers uit verschillende culturen.

In Amsterdam wonen volgens de laatste berichten 18845 oudere nieuwkomers tussen de 50 en 64 jaar en 5658 van hen zijn 65-plussers. In het jaar 2010 zullen dat er respectievelijk zo'n 35.000 en 12.000 zijn (Janssen & Wintershoven 1997). Deze absoluut en relatief snel groeiende groep Amsterdammers is afkomstig uit onder meer Zuid-Europa, China, Suriname, Marokko, Indonesië, Turkije en de Antillen. Het merendeel van hen woont in Amsterdam-West, Amsterdam-Oost en Amsterdam-Zuidoost.² De meesten zijn naar Nederland gekomen in de jaren vijftig en zestig. Sommigen kwamen om te werken en daarna terug te keren, anderen hadden het plan zich hier definitief te vestigen. Vaak liep het anders dan ze gepland hadden. 'Gastarbeiders' en bewoners van Nederlands voormalige koloniën kregen gezelschap van hun gezinnen en ontdekten nu dat ze niet terug kunnen, omdat de kinderen en kleinkinderen hier wortel geschoten hebben.³

Velen hadden toekomstverwachtingen van een onbezorgde oude dag, thuis temidden van familie, oude vrienden en burens, gerespecteerd en bewonderd, 'succesvol oud', met een goed pensioen, maar die verwachtingen zijn niet uitgekomen. In plaats daarvan zijn ze blijven hangen in een land waar 'oud' bijna een scheldwoord is en waar ze zich nog steeds vreemdeling voelen. Een dubbele discriminatie wacht hun: oud en alloch-

toon. Ze zijn een probleemgroep geworden, in ieder geval in de ogen van beleidsmakers.

Instellingen voor/van ouderen maken zich op voor de grijze golf van nieuwkomers en ontplooiën allerlei activiteiten. Ze proberen hun diensten toegankelijker te maken voor ouderen uit andere culturen.⁴ Het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW) organiseert trainingen voor voorlichting aan allochtonen over 'ouder worden in Nederland'. Ook verschijnen er steeds meer studies en brochures over allochtone ouderen (Robinson et al. 1992; De Graaff 1996); over Surinamers (Tjon-A-Ten 1993; Cyrus-Gooswit et al. 1993), Antillianen (Van Niekerk 1991), Marokkanen (Abraham 1996), Turken (Van Niekerk 1991) en Molukkers (Forum 1990; Limahelu 1991).

Wat hierboven een bron van 'dubbele discriminatie' werd genoemd, kan echter ook gezien worden als dubbele rijkdom. De culturele bagage van deze ouderen betekent een verbreding van onze horizon in tijd en plaats. Ouderen uit andere culturen hebben de Nederlandse samenleving verrijkt, of beter gezegd: ze *zouden* dat, als hun kennis en ervaring niet gevangen bleven tussen de muren van hun eigen groep. Na vele jaren van betrekkelijke isolatie is het tijd voor een uitwisseling van ideeën en ervaringen. Wat hebben de diverse groepen ouderen elkaar te vertellen?

Herinneringen en verhalen

'De eerste vijf jaar van ons huwelijk hebben mijn man en ik ingewoond bij mijn ouders. Ze hadden een groot huis, dus dat was niet het grootste probleem. Het was echter niet altijd prettig dat je zo dicht op elkaars lip zat. In het huis van mijn ouders voelde ik me nog kind. En ofschoon mijn ouders zich in woorden nooit met ons huishouden bemoeiden, voelde je dat ze anders dachten over opvoeding, over geldbesteding enzovoort. We waren daarom blij toen we onze eigen woning konden betrekken. Alsof we toen pas écht waren getrouwd.'⁵

De herinneringen van een oudere Nederlandse vrouw. Die behoefte aan een eigen plek, een 'thuis', komt – bijna terloops – ook ter sprake in een gesprek dat de antropoloog Dwyer heeft met Faqir Muhammad, een oudere Marokkaanse man. Dwyer vraagt hem wat hij, terugkijkend op zijn leven, belangrijk vindt. Na enig nadenken antwoordt deze:

'Ik wil niet meer rondrennen en ergens in de wildernis eten ... Er is een tijd geweest, vroeger toen ik jong was, dat ik maar één verlangen had: wat ik gemaakt had meenemen naar buiten, de wildernis in. Thuis eten gaf me geen vreugde. Ik hield juist van de dingen buitenshuis, op andere plaatsen, dubieuze plekken. Wat ik thuis at gaf geen plezier ... Al dat rondrennen was maar tijdverspilling, dat is nu voorbij.'⁶

Terugdenkend over hun leven realiseren beiden, de Nederlandse vrouw en de Marokkaanse man zich, hoe belangrijk het hebben van een woonplaats is geweest voor de inrichting van hun eigen leven.

De jeugdherinneringen van de bekende wielrenner Wim van Est worden beheerst door hard werken. In het West-Brabantse dorp waar hij opgroeide was armoe troef:

‘Naar school gaan, dat was maar bijzaak. Ik verzuimde wel honderdvijftig keer per jaar. Je moest werken. Melken, koeien borstelen, het gras maaien, bruine bonen en erwten uitzoeken voor zaaigoed, van alles eigenlijk. ’s Ochtends om vier uur op de akker zijn om spinazie te snijden en te kisten. Als klein manneke kreeg je daar vijftien cent per uur voor, dat was veel geld. Secuur werk. Je moest er handig in zijn, want er mocht geen vuiltje en geen onkruid tussen de spinazie zitten. Soms werd het werk om negen uur afgeblazen. Dan was het een droge nacht geweest, dan mocht je van de Hero niet verder gaan met snijden. “Gauw wassen, jongen,” zei moeder dan. “Schone kleren aan, naar school.”’⁷

Een 55-jarige Marokkaanse slager in Amsterdam heeft ‘rustiger’ herinneringen aan zijn jeugd die zich voltrok in een dorpje in het Rif-gebergte:

‘Ik heb als kind niet hard hoeven werken, niet zoals in India bijvoorbeeld. Soms hoedde ik de schapen een eindje buiten het dorp, maar meestal zat ik thuis. Van mijn vader heb ik het vak geleerd. Dat ging toen van generatie op generatie. De familie, daar ging het uiteindelijk om.’

Maar als hij de balans opmaakt van zijn eigen leven, dat zich in Amsterdam heeft voorgezet, en dat van zijn ouders, idealiseert hij het verleden niet:

‘Veel hadden mijn ouders niet, vooral over het gebrek aan gereedschap werd geklaagd. Ik voel me nu gelukkiger dan mijn ouders toen, denk ik. Ik ben dia-beet, maar hoeft niets te betalen voor mijn medicijnen. Ik woon in een verwarmd huis, het transport is goed geregeld ...’

Herinnering is identiteit. De herinnering schept continuïteit in de stroom van veranderingen die men tijdens het leven heeft doorgemaakt. Via herinneringen drukt iemand niet zozeer uit wie hij was maar wie hij nu is. In zijn verhalenbundel *Cello-jaren* laat Bernlef een van zijn personages zeggen: ‘Herinneringen behoren, in tegenstelling tot wat de meeste mensen denken, het heden, niet het verleden, toe.’ Wie geen herinneringen meer heeft – een verschijnsel dat steeds vaker voorkomt – is zichzelf kwijt.

Verhalen vertellen, het gesproken woord, schrijft Ong (1982:45), is ‘empathic’ en ‘participatory’. Hij contrasteert het gesproken verhaal met een geschreven tekst die objectief en afstandelijk is. ‘Isolated from real persons, the writer conjures up a fictional person’ (177). Het gesproken verhaal daarentegen is een sociaal en uniek evenement. De tekst is deel van de persoon van de verteller. De waardering voor een verhaal geldt niet de tekst op zich maar het totale gebeuren, de relatie tussen verteller en luisteraars, de ‘performance’, het moment.

De klank van het verhaal vult de ruimte waarin de mensen zich bevinden, omringt hen van alle kanten. Men kan zich er moeilijk van afsluiten. Een boek kan men terzijde leggen en een radio kan men uitzetten, maar de sprekende persoon is veel dwingender en directer aanwezig.

Het ophalen van herinneringen voor anderen, verhalen vertellen over vroeger, is anderen toelaten tot jezelf. Het betekent gezelschap in de diepste betekenis van het woord. Het vertellen van je eigen verhaal verhoogt het gevoel van eigenheid en scherpt

de zelfdefinitie. Het is het tegenovergestelde van wat er gebeurt in instituten en tehuizen, waar mensen steeds meer van hun identiteit verliezen.⁸

Wie niemand heeft om naar zijn verhalen te luisteren is eenzaam. Mensen ervaren de pijn van het ouder worden nergens zo acuut als in de afwezigheid van luisteraars. Een oude man in Ghana merkte tegen een van ons op dat niets hem meer voldoening gaf dan wanneer iemand hem een vraag stelde over vroeger. Helaas gebeurde dat steeds minder. Een ander klaagde: 'Ik begrijp niet waarom de kleinkinderen in mijn huis niet naar mij toekomen en mij allerlei dingen vragen die ik weet. Mijn hoofd is vol dingen maar ik neem ze mee want ze komen niet.' Ook onder oudere nieuwkomers in ons land worden zulke klachten gehoord: 'De kleinkinderen hebben geen tijd meer om te luisteren naar de adviezen of opmerkingen van de grootouders of vinden hun opvattingen achterhaald' (Robinson et al. 1992:101; zie ook Van Niekerk 1991:51).

De ironie van het ouder worden is dat naarmate men meer herinneringen heeft, er minder mensen in geïnteresseerd zijn. Dat is althans het geval in onze maatschappij, maar in toenemende mate ook in culturen die te boek staan als oud-vriendelijk. De interesse voor de verhalen en wijsheid van ouderen loopt terug. De meeste ouderen in Amsterdam moeten het doen met publiek uit de naaste omgeving dat hun verhalen al vele malen gehoord heeft en ze met gelatenheid, vaak met tegenzin, opnieuw aanhoort. Het zijn, in de letterlijke betekenis van het woord, 'bekende verhalen' geworden.

De afwezigheid van geïnteresseerd 'publiek', zo lijkt het, treft alle ouderen, autochtone en allochtone. Allen dreigen opgesloten te worden in hun eigen verhaal. Waarom dan niet ouderen van verschillende culturen met elkaar in gesprek brengen? Ze tot elkaars luisteraars maken? Het lijkt het ei van Columbus. Lijkt ... maar er zijn veel obstakels.

Oud Oost, Oud West

Als, volgens het gevleugelde woord van Kipling, Oost en West elkaar nooit zullen ontmoeten, dan zal dat, zou men zeggen, zeker opgaan voor oud Oost en oud West! Van ouderen wordt gezegd dat zij zich steeds meer op hun eigen veilige terrein terugtrekken. Sommige theorieën⁹ gaan ervan uit dat oud worden onvermijdelijk inhoudt: zich losmaken van de omgeving, verminderde interactie met anderen. Langzaam bouwt men zijn sociale relaties af, vaak gedwongen, want vrienden en verwanten vallen weg door ziekte, gebrek of dood en hun mobiliteit vermindert.

Als dat zo is, is het dan niet irreëel te verwachten dat ouderen met verschillende culturele achtergronden überhaupt geïnteresseerd kunnen zijn (of raken) in elkaar? De populaire opvatting over de ideënwereeld van ouderen bevestigt in ieder geval deze sceptis. Ouderen zijn conservatief. Ze keren steeds meer terug naar hun vroege jeugd waar 'vreemden' niet eens voorkwamen. Zowel in hun herinnering als in hun huidige leven is geen plaats voor mensen uit andere culturen.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat het idee om oudere nieuwkomers met elkaar en met autochtone Amsterdamse ouderen te laten praten niet voorkomt in de stroom van plannen en activiteiten die ondernomen worden. Bij organisaties als het NIZW, het Verwey-Jonker Instituut en het Amsterdamse 'Bij de Tijd'¹⁰ overheerst nog steeds de indruk dat ouderen van verschillende culturen geen boodschap aan elkaar hebben. Zo meldt s'Jacob (1996:79) dat de Nederlandse gebruikers van een dienstencentrum

voor ouderen in Utrecht weinig voelen voor contacten met allochtone ouderen. Een van de medewerkers zegt: 'Ouderen zijn extra kwetsbaar. Ze voelen zich onveilig op straat en vaak bedreigd in hun eigen huis. Het dienstencentrum is een van de laatste toevluchtsoorden waar ze nog 'ongedwongen' een kaartje kunnen leggen. Daarbij komt dat ze allochtone ouderen niet als een verrijking zien. De moeizame communicatie maakt het voor ouderen niet interessant om contacten aan te gaan' (s'Jacob 1996:82). Na een jaar van voorzichtige pogingen is daar niet veel aan veranderd. Dezelfde medewerker: 'Alle activiteiten zijn tot op heden apart. Ze komen allemaal door één voordeur, maar de rest is gescheiden. Ik vind trouwens dat die situatie op dit moment niet doorbroken hoeft te worden. Turkse en Nederlandse ouderen hebben elkaar ook niet zo veel te vertellen nu, omdat die taalproblemen er zijn. Het is nu eenmaal een gegeven dat de eerste generatie de Nederlandse taal heel matig beheerst. Zonder goede taalbeheersing is de conversatie snel over. De lichaamstaal kan heel welwillend zijn, maar daar houdt het ook mee op. Ik denk dus dat als we op dit moment activiteiten gezamenlijk zouden doen, beide groepen zich doodongelukkig zouden voelen' (s'Jacob 1996:90-91).

De ouderen zelf suggereren dit ook. Surinaamse, Marokkaanse, Chinese en Turkse ouderen hebben nauwelijks contact met Nederlanders (Robinson et al. 1992; De Graaff 1996). Voor Spaanse, Italiaanse, Indische en Antilliaanse ouderen geldt dit iets minder (Van Niekerk 1991; Tinnemans 1991; Robinson et al. 1992). Lucassen en Peninx (1994:169) schrijven: 'Men organiseert zich in eerste instantie in eigen verband, niet alleen om daarin de sfeer van gezamenlijke herkomst te delen, maar ook om zich vanuit die organisaties en instituten in de nieuwe omgeving sterk te maken. Meestal worden de migranten daarin aangemoedigd door de houding van de ontvangende samenleving, die hen ten minste als nieuwkomers, maar vaak ook als "niet-eigen" cultureel en religieus anders ziet.' 'Iedere Turk heeft zijn schotelantenne op Turkije gericht. Ze kunnen allemaal minstens drie verschillende Turkse zenders ontvangen. Dáár halen ze hun informatie vandaan. Maar wat doe je eraan?', verzuchtte een Turkse deelnemer tijdens een recente studiedag over voorlichting aan oudere nieuwkomers.

Vroeger is voorbij

Het begrip cultuur wordt nog te veel gezien in termen van etniciteit. Bij 'verschillende culturen' denkt men bijna uitsluitend aan verschillen die met taal en etnische achtergrond samenhangen. Er zijn echter ook grote culturele verschillen tussen mannen en vrouwen binnen één 'cultuur', of tussen stadbewoners en plattelanders, armen en rijken, en ook tussen jongeren en ouderen (zie Sansone 1996). Misschien hebben Turkse ouderen wel meer gemeen met Nederlandse ouderen dan met Turkse jongeren. De cultuurverschillen tussen Nederlandse jongeren en ouderen zijn in ieder geval zo gigantisch dat samenwonen van oud en jong praktisch niet meer mogelijk geacht wordt. 'Vroeger is voorbij', schreef Munnichs (1984:89): er ontstaat steeds meer afstand tussen de generaties. Ouderen willen de jongere generatie niet tot last zijn en de jongeren delen die mening. Rond 1980, toen Munnichs dit schreef, woonde al een op de vier ouderen in Nederland geheel op zichzelf.

Migrant-ouderen benadrukken vaak dat dat bij hen heel anders is. Een Marokkaanse vrouw vertelde Abraham (1996:11-12): 'Ik woon nu al zo'n zeventien jaar bij mijn dochter in en dat geeft geen problemen. We wonen hier met tien mensen, mijn

dochter, haar man, zeven van de negen kinderen en ikzelf. Ik pas op de jongste kinderen als mijn dochter werkt of boodschappen doet ... Mijn kleinkinderen zijn erg aan me verknocht.' Dat is een groot verschil met de situatie van Nederlandse ouderen. Dezelfde vrouw: 'Oude mensen liggen soms maanden in het ziekenhuis en krijgen helemaal geen bezoek. Ze zijn door hun kinderen in de steek gelaten en zien er eenzaam en treurig uit ... Uiteindelijk moeten ze naar zo'n tehuis waar alle oudjes bij elkaar zitten. Ik heb gelukkig geen hulp nodig, ik kan nog alles zelf. Maar als het nodig is, dan kan ik op mijn familie rekenen.'

Het is echter nog maar de vraag of een hechte relatie tussen jong en oud het normale patroon is (en zal blijven) in families van migranten. Het is aannemelijker dat de cultuurskloof tussen jong en oud juist bij migranten erg groot is. De tweede generatie die hier is opgegroeid en de Nederlandse taal vloeiend spreekt verkeert in een geheel andere situatie dan haar ouders. Zo klagen Marokkaanse ouderen erover dat de kinderen 'liever een hamburger hebben of eten uit de muur dan Marokkaans eten' (Abraham 1996:74). Oudere migranten mogen hoog opgeven van het respect dat hun kinderen voor hen hebben en van de hulp die zij van hen ontvangen, maar dat kan ook een façade zijn waarachter het er heel anders aan toegaat. Tijdens gesprekken met Turkse (Van Niekerk 1991:51), Marokkaanse (Abraham 1996:73-6) en Surinaamse ouderen (Prakken 1993:79-80) bleek bijvoorbeeld dat kinderen soms veel minder respect toonden en tijd gaven aan de ouders dan dezen voorgaven of wensten. Bovendien valt in de literatuur over nieuwkomers regelmatig te lezen dat veel kleinkinderen de eigen taal amper of niet beheersen. Een 68-jarige Antilliaanse man die na jaren weer eens een feest opzoekt zegt: 'Maar het valt allemaal tegen. Het zijn allemaal jongeren. Je moet met hun systeem, hun manier van doen rekening houden. Ja, je praat wel met hen, je hebt contacten, maar het is wel anders dan met mensen van je eigen leeftijd' (Van Niekerk 1991:65).

Kortom, binnen de verschillende 'etnische' groepen mogen wij aanzienlijke cultuurverschillen verwachten tussen de generaties, terwijl de cultuurverschillen tussen ouderen van diverse etnische achtergronden waarschijnlijk geringer zijn dan men pleegt aan te nemen.¹¹ Leeftijd is per slot van rekening – ook – een cultureel begrip. De gerontologen Bengtson (1979) en Trela & Sokolovsky (1979) beweren zelfs dat ouderdom een nivellerend effect heeft op culturele verschillen. Het onderscheid tussen etnische groepen zou op de oude dag afnemen.

De stelling dat ouderen minder openstaan voor andere culturen wordt ook vanuit een ander gezichtspunt bestreden. Scheepers et al. (1997) hebben tijdens en naar aanleiding van de verkiezingen van 1994 een onderzoek gedaan naar etnocentrisme in Nederland (n=1527). De steekproef zou volgens het CBS representatief zijn voor het Nederlandse electoraat. Een van hun verwachtingen was dat mensen etnocentrischer zijn naarmate ze ouder worden. Die hypothese moesten ze echter verwerpen. Hun onderzoek wees uit dat juist jongeren, tussen de 17 en 24 jaar, relatief het meest een etnocentrische politiek voorstonden. Hun verklaring voor deze onverwachte bevinding was dat jongeren de aanwezige allochtonen als een bedreiging beschouwen van hun kansen op werk.

Onbekend onbemind?

In de antropologie gaat men uit van het paradoxale principe dat onbekendheid met een cultuur een voordeel kan zijn. Onbekendheid leidt niet alleen tot nieuwsgierigheid en verbazing, twee onmisbare ingrediënten voor onderzoek, maar het legt – vreemd genoeg – ook de basis voor een goed gesprek. Wat in een cultuur als vanzelfsprekend wordt aangenomen en waar men dus niet over praat, trekt de aandacht van de antropoloog, voor wie niets vanzelfsprekend is. Gesprekken over zulke onderwerpen tussen mensen uit dezelfde cultuur verlopen moeizaam juist vanwege die ‘vanzelfsprekendheid’. Axioma's zijn nu eenmaal geen punt van discussie. Het zijn overbodige en afgezaagde onderwerpen. Niemand voelt zich geroepen een overbekend ‘feit’ uit te leggen, tenzij de gesprekspartner iemand is die er werkelijk helemaal niets van begrijpt. Zo kan een moeder met plezier haar kind uitleggen dat één en één twee is.

Ook de totale vreemdeling (die volgens een Ghanees spreekwoord een ‘kind’ is) valt in de categorie van ‘onnozelen’, voor wie men met enthousiasme de meest gewone dingen beschrijft en verklaart. In een uiteenzetting over het etnografisch interview geeft Spradley (1979:28) een treffend voorbeeld: uitleggen wat voetbal is, doe je niet aan iemand uit je eigen cultuur. Wie door een landgenoot geïnterviewd wordt over wat voetballen is, voelt zich niet serieus genomen en weigert aan dat ‘spelletje’ mee te doen, maar diezelfde persoon zal met groot geduld en veel toewijding alle finesses van de voetbalsport uitleggen aan een vreemdeling die nog nooit zoiets merkwaardigs heeft aanschouwd: 22 verklede mannen die om een bal vechten (maar niet mogen vastpakken) en tienduizend mensen die daarnaar zitten te kijken. Barley's (1986) bestseller over antropologisch onderzoek heeft de juiste titel: *The innocent anthropologist*, de onnozele antropoloog. Onbekendheid, kortom, kan mensen bij elkaar brengen voor een geanimeerd gesprek. Onnozelheid schept ruimte voor verhalen. ‘Onbekend’ kan ook ‘bemind’ maken.

Die formule past ook op de wederzijdse onbekendheid van ouderen uit verschillende culturen. Ouderen die zo weinig van elkaar weten zouden een bijzonder dankbaar publiek voor elkaars verhalen kunnen zijn. Maar eerst moet de vonk van nieuwsgierigheid naar elkaars herinneringen overslaan. Hoe kan dat? Waarom zouden ouderen, die, zoals we zojuist opgemerkt hebben geneigd zijn zich terug te trekken, geïnteresseerd raken in de ideeën en ervaringen van mensen die zo ver van hen afstaan?

De belangrijkste reden is dat ze juist niet ver van elkaar afstaan. Hoewel ze nagenoeg niets van elkaar weten, hebben ze toch veel gemeenschappelijk, namelijk herinneringen aan een wereld die niet meer bestaat. Zowel Nederlandse als Turkse, Spaanse of Surinaamse ouderen zijn opgegroeid in een omgeving die radicaal verschilt van die waarin ze nu leven. Amsterdam is niet meer het Amsterdam van vijftig jaar geleden, maar het is ook totaal anders dan het dorp in Turkije of Suriname. Alle ouderen leven met herinneringen aan dingen die, soms definitief, voorbij zijn: een tijd zonder auto, telefoon en tv, een maatschappij zonder arbeidsbureaus. Geld en goederen waren schaars. Families waren groot en belangrijk. Godsdienst nam een centrale plaats in in het dagelijks leven. Men maakte samen muziek. Reizen gingen niet verder dan enkele kilometers buiten de woonplaats en van ziektes ging men meestal dood. De ontdekking van die gemeenschappelijke herinneringen, vertrouwdheid binnen onbekendheid, is de vonk waar wij op hopen.

Magie en plezier

Het organiseren van gesprekken tussen ouderen uit verschillende culturen is een reële mogelijkheid en een aantrekkelijk idee. Arduin (1996) houdt een warm pleidooi voor het in ere herstellen van verhalen vertellen door ouderen die afkomstig zijn uit een cultuur waar het verhaal van oudsher een belangrijke plaats innam. Zij betreurt het dat in Nederland 'het luisteren naar verhalen heeft plaats gemaakt voor lektuur, radio en t.v.' Vertellen, schrijft ze, 'schept de mogelijkheid de sociale en geografische ruimten te vergroten. Men komt in contact met anderen die soortgelijke ervaringen hebben. Daarover ontstaan gesprekken. Ondanks de scheiding door landsgrenzen of werelddelen zijn er toch overeenkomsten' (Arduin 1996:99-100). 'Vertellen is magie', zegt ze even later, en 'vertellen is plezier'.

Arduin heeft gelijk. Het vertellen van verhalen en het luisteren naar verhalen is gewoon leuk. Het kan concurreren met radio en tv en ouderen zijn er niet te oud voor. De laatste jaren is de opinie over ouder worden aan het veranderen. Ouderen zijn minder 'krakkemikkig'. Het aantal actieve-ouderen-bladen groeit, er zijn politieke partijen die zich specifiek tot ouderen richten en reisbureaus verleiden met advertenties ouderen tot verre reizen. In Amsterdam leren oudere vakmensen hun ambacht aan jongeren.

Enkele jaren geleden publiceerden Brunt, Grijpma en van Harten (1989) wat interviews met 'deskundigen' op het gebied van culturele minderheden in Nederland. Zij constateerden dat het, na een periode van voorzichtig beleid waarbij minderheden in de watten werden gelegd ('doodgeknuffeld'), nu tijd werd voor een 'ruigere benadering'. Oudere migranten zijn niet zielig, evenmin als oudere Nederlanders. Zij zijn pioniers geweest, ondernemende avonturiers en moeten ook op die kracht worden aangesproken. Het uitwisselen van herinneringen en het vertellen van verhalen aan generatiegenoten op voet van gelijkwaardigheid, past in die visie.

Ouderen hebben een bredere belangstelling dan vaak beweerd wordt. Dat blijkt tijdens gesprekken die we hier en daar voeren over ons plan. Een man uit Spanje blijkt geïnteresseerd in het Hindoestaanse huwelijksritueel. Hij vertelt een van ons dat hij zijn Hindoestaanse buurman op het portaal aansprak en hem vroeg 'hoe dat bij hen eraan toeging'. Tijdens een gesprek met een Marokkaan van de Stichting KMAN begint deze spontaan te vertellen over 'vroeger in Marokko'. Hij geniet van zijn Nederlands gehoor voor wie zijn informatie nieuw is: 'Nederlandse ouders geven hun kinderen een boek om te lezen, maar bij ons werd kennis mondeling overgedragen. De ouderen waren daarbij de belangrijkste mensen.' Penninx van het NIZW meldt dat het hem is opgevallen dat Nederlandse ouderen veel interesse hadden in de islam, vermoedelijk vanwege de gebeurtenissen in de internationale wereld en om hen heen: 'Er was nieuwsgierigheid, maar ook een minder uitgesproken onderlaag van angst ...' De aanwezigheid van islamitische ouderen in hun directe omgeving bood hun de gelegenheid zich beter te verdiepen in de islam. Penninx: 'Deze ouderen hadden zelf de "terreur" van religieus fanatisme en hiërarchie meegemaakt en veelal meegewerkt aan het proces van secularisering. Enerzijds was dat voor hen een bevrijding uit knellende banden, anderzijds ging dat gepaard met veel onzekerheid, gebrek aan houvast. De ouderen reageerden op deze onbegrepen nieuwe verschijnselen door zich te verdiepen in de achtergronden van de islam, waarbij zij niet alleen de verschillen maar ook de

overeenkomsten met hun eigen religie wilden leren kennen. Het was mijns inziens een zoektocht naar dingen die echt belangrijk zijn, door alle culturen en religies heen.¹²

De meesten van degenen die wij erom vroegen reageerden echter behoedzaam op ons voorstel: leuk, maar heel moeilijk, of zelfs onmogelijk. Sommige collega's, gepokt en gemazeld in interculturele communicatie, schudden het hoofd toen ze ons plan lazen. We onderschatten het taalprobleem, zeiden ze, en: ouderen willen misschien wel praten, zelf verhalen vertellen, maar niet luisteren naar de verhalen van anderen. Ieder zit slechts te wachten tot hij/zij aan de beurt is (het lijkt wel een wetenschappelijk congres). Ingesleten vooroordelen? Of waardevolle tips van mensen die weten waarover zij spreken? Zijn wij ook in dit opzicht onnozele antropologen die geen benul hebben van wat er komt kijken bij zo'n operatie?

De grootste twijfel die wij zelf hebben geldt de afwezigheid van jongeren. Ouderen vertellen hun verhalen het liefst aan de volgende generatie. Een luisterend oor van een jongere draagt in zich de belofte van continuïteit. Wat de oudere beleefd heeft, geleerd heeft, zijn (haar) wijsheid, zijn ervaring gaat dan niet verloren. In die zin werpt de afwezigheid van jongeren een zekere schaduw over de gesprekken. De vraag is of en hoezeer de ouderen die afwezigheid als demotiverend zullen ervaren.

Gesprekken¹³

Hoe brengt men ouderen van verschillende culturen met elkaar in gesprek? Daar is nog weinig ervaring mee opgedaan. Zoals we gezien hebben, overheerst de gedachte dat dat heel moeilijk zal zijn. We zullen in enkele stadsbladen in Oost een artikel of interview plaatsen over dit plan met een oproep in drie talen aan ouderen van verschillende culturen om zich te melden als ze interesse hebben. Daarnaast zullen we via de 'sneeuwbal-methode' en gebruikmakend van de netwerken van in de wijk opererende organisaties voor ouderen en/of allochtonen bepaalde mensen rechtstreeks benaderen. In eerste instantie beperken we ons tot één wijk. De geografische drempels voor deelname moeten zo laag mogelijk gehouden worden. Amsterdam-Oost herbergt een ideale mix van Nederlandse, Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en Zuid-Europese ouderen.

De gesprekken zullen de vorm krijgen van een 'focusgroup discussie'. Voor een eerste experiment lijkt het verstandig een groep te kiezen die bestaat uit leden van ongeveer vier verschillende culturen. Allen dienen het Nederlands goed te begrijpen en zich daar redelijk in te kunnen uitdrukken. Niet veel oudere nieuwkomers kunnen dat misschien, maar er zijn er genoeg om met enkele groepen te beginnen. Het ideale aantal deelnemers per groep is ongeveer tien. De samenstelling dient vast te zijn. Dat wil zeggen dat dezelfde groep voor een afgesproken aantal discussies bij elkaar komt, waarin ieder aan de beurt kan komen. Gezien het enigszins delicate karakter van man-vrouw gesprekken in sommige culturen wordt begonnen met een afzonderlijke mannen- en vrouwengroep. Als dit experiment slaagt, kan men misschien ook op gemengde groepen overgaan. De aantrekkelijkheid van culturele verscheidenheid binnen een groep geldt immers niet alleen voor de etnische maar ook voor de *gender* cultuur. Wel dient men er rekening mee te houden dat bepaalde onderwerpen geschikter zijn dan andere voor een 'gemengd' gesprek.

Voor het organiseren van deze gesprekken zijn de ervaringen opgedaan in reminiscentie-activiteiten (zie Bloemendal 1995; Buijssen & Poppelaars 1997) en educatieve gesprekken tussen ouderen (Ter Steege et al. 1994) bijzonder waardevol. Suggesties betreffende de samenstelling van de groep, keuze van onderwerp, hulpmiddelen en gespreksleiding die gebruikt worden bij reminiscentiegroepen zijn ook bruikbaar voor ons experiment, waarin immers herinnering centraal staat.

Bij de eerste bijeenkomst kan de groepsleider enkele thema's voorstellen voor de komende gesprekken. De groep zal dan gezamenlijk tot een keuze van onderwerpen moeten komen. Thema's waar men aan kan denken zijn: 'de mooiste herinnering uit mijn jeugd', 'mijn vader/moeder', 'vriendschap', 'een droevige gebeurtenis', 'angst', 'een crisis', 'het werk dat men als kind moest doen', 'de grootouders', 'feesten', 'eten', 'het huis', 'de eerste verliefdheid', 'de rol van godsdienst', 'het eerste kind' enzovoort. Ook migratie kan onderwerp van gesprek zijn: 'aankomst in Nederland', 'wennen aan Nederland'. De Nederlandse ouderen kunnen bij die gelegenheid vertellen hoe zij de komst van buitenlanders in die tijd ervoeren en hoe ze daar nu over denken. Foto's, een film, bandopnames en karakteristieke voorwerpen kunnen gebruikt worden om het gesprek op gang te brengen.

Alle deelnemers krijgen een kans hun verhaal te vertellen. De gespreksleider en de anderen ondersteunen elk verhaal met eventuele vragen ter verduidelijking. Daarna tracht de leider de verhalen met elkaar te verbinden en nodigt de deelnemers uit om opvallende overeenkomsten of verschillen in de diverse verhalen aan te wijzen en daarop te reflecteren. Dit alles dient te gebeuren vanuit een grondhouding van respect voor elkaars cultuur en herinnering. Vooral in het begin dient de gespreksleider dit aspect zorgvuldig te bewaken. Als de groepsleden elkaar beter leren kennen en de sfeer het toelaat kunnen ook meer kritische opmerkingen over elkaars ervaringen toegelaten worden. Respect wil immers niet zeggen dat men alles prachtig vindt.

De inbedding in de activiteiten van bestaande organisaties is vooralsnog niet zo belangrijk, maar goed overleg wel. Zo is het wenselijk dat de gesprekken plaatsvinden op neutrale grond, bijvoorbeeld in het gebouw van een wijkorganisatie. Het is raadzaam in het begin de band met de aanwezige instanties niet te zeer te benadrukken, omdat het om een experiment gaat dat moet kunnen 'mislukken'. Van een experiment dient men immers te leren. Ook als de 'aha-ervaring' niet plaatsvindt en ouderen zich afkeren van elkaars verhalen, zullen wij met meer zekerheid iets kunnen zeggen over de mogelijkheden van een pluriform oud Amsterdam.

Als de ervaringen echter positief zijn, kan men gaan denken aan groepen met andere deelnemers. Men zou dan enkele oudere nieuwkomers kunnen uitnodigen die zich minder goed in het Nederlands uitdrukken, zij het dat hun passieve kennis ervan wel goed moet zijn. Hun landgenoten kunnen dan tijdens het gesprek als tolk fungeren. Dan is ook het moment aangebroken voor een meer formele inbedding in de activiteiten van organisaties zoals De Gilde, Bij de Tijd, Mozes en Aäronkerk, Centrum Advies en Begeleiding Oudere Migranten, en Forum. Tevens kan men dan gaan denken aan meer samenwerking met eigen organisaties zoals Vikaash, KMAN, de Alevitische Vereniging Amsterdam, de Stichting Kosecha, het Turks huis Westerpark enzovoort.

Zo mogelijk kunnen de gesprekken, met toestemming van de deelnemers, worden opgenomen en gebruikt voor onderzoek en evaluatie, eventueel ook voor publicatie. Een aantrekkelijke publicatie van (delen uit) de gesprekken zal bovendien de uitstraling van het project ten goede komen.

Reminiscentie

Er zijn enkele verschillen tussen een reminiscentiegroep en het type van gesprek dat ons voor ogen staat. Een reminiscentiegroep is homogeen en het vertellen van de herinnering is het belangrijkste. In de interculturele gesprekken die hier voorgesteld worden is het luisteren van even groot belang, niet zozeer omdat de verteller luisteraars nodig heeft, maar omdat het vertelde interessant en nieuw is. De combinatie 'gemeenschappelijkheid' (verleden tijd) / 'verschil' (cultuur) maakt dat de luisterervaring minstens even enerverend is als het feit dat men iets over zichzelf kan vertellen. Een laatste verschil is dat reminiscentie vaak een therapeutisch doel heeft en wordt toegepast bij ouderen met lichamelijke en geestelijke klachten. De gespreksgroepen die hier voorgesteld worden zijn echter in eerste instantie bedoeld voor vitale ouderen.

Ook is er een verschil met de benadering van Ter Steege en anderen (1994), die levensloopverhalen als educatief werk hebben geïntroduceerd onder Nederlandse ouderen. Bij hen overheerst eveneens de idee van het *vertellen* en bestaat er nauwelijks belangstelling voor het luisteren. Het doel van verhalen vertellen zien zij onder meer als: orde in het leven aanbrengen, inzicht krijgen in de eigen levensloop, het verleden accepteren, en een balans vinden tussen goede en slechte herinneringen (11). Bovendien wordt in de regie van deze levensloopverhalen de culturele ander uitgesloten. De groep dient te bestaan uit generatiegenoten met eenzelfde culturele bagage (90).

Integratie? Aanpassing?

Het doel van dit voorstel is niet een betere 'inpassing', laat staan aanpassing, van allochtone ouderen in de Nederlandse cultuur. Integendeel, de gesprekken dienen juist de culturele verscheidenheid en de rijkdom van die verscheidenheid te onderstrepen. Zij zullen het oorspronkelijke, authentieke van het leven ginds en toen naar voren halen, met als mogelijk gevolg dat een aantal overeenkomsten zichtbaar wordt. Cultuurverschillen worden niet als problemen en hindernissen bij communicatie of als bron van stereotypen en vooroordelen gezien (zie Shadid 1994), maar als prikkel en begin van nieuwsgierigheid. Niet integratie staat voorop, maar het persoonlijke, de diversiteit. De schoonheid van Amsterdam is immers juist gelegen in de erkenning van de verscheidenheid – niet gescheidenheid – van Oost en West, en van 'Oud Oost' en 'Oud West' in het bijzonder.

Amsterdam the Capital of Imagination? Het *image* komt pas tot leven als er woorden voor gevonden worden.¹⁴ Wat onvoorstelbaar is krijgt een gezicht in verhalen, verhalen van ouderen over culturele grenzen heen.

Amsterdam: Oud West, Oud Oost

- 1 Dank aan Simone Lamme, Giovanni Massaro, Harry Mertens, Kees Penninx en Nico Portegijs voor hun commentaar op een eerdere versie van dit essay.
- 2 Volgens de Projectgroep Bevolkingsprognoses van de Gemeente Amsterdam leeft 42 percent van de Surinamers in Zuidoost en Oost, 40 percent van de Turken in Bos en Lommer, De Baarsjes, Geuzenveld/Slotermeer en Osdorp en 42 percent van de Marokkanen in Oost, Bos en Lommer en de Baarsjes (Janssen & Wintershoven 1997).
- 3 De Belgische psycholoog Meurs (1996,1997) beschrijft de traumatische ervaringen van retourmigratie van twee Marokkaanse oudere mannen. Een van hen ontdekt dat hij niet meer welkom is in zijn dorp in het Marokkaanse Rifgebergte, de ander keert terug naar zijn dorp en hertrouwt daar, terwijl zijn (eerste) vrouw en kinderen vol pijn in België achterblijven.
- 4 Zie bijvoorbeeld Prakken 1993, Van Mechelen 1993, Thomése et al. 1995, De Graaff 1996, s'Jacob 1996, en Nelissen 1997.
- 5 Citaat ontleend aan Buijssen & Poppelaars 1997:102.
- 6 Citaat overgenomen en vertaald uit Dwyer 1987:23.
- 7 Citaat ontleend aan Buijssen & Poppelaars 1997:96.
- 8 Goffman (1968) noemt het geleidelijk verlies van identiteit in de loop van hospitalisering het 'mortificatie-principe', intreding van de sociale dood.
- 9 Volgens de 'disengagement' theorie in de sociale gerontologie is oud worden: 'an inevitable act of mutual withdrawal or disengagement, resulting in decreased interaction between the aging person and others in the social system he belongs to' (Cumming & Henry 1961:14).
- 10 De Stichting 'Bij de Tijd' is een initiatief van Fenna Bolderheij. 'Bij de Tijd' geeft een gids uit (Bolderheij 1997), met een overzicht van alle educatieve voorzieningen en sociaal-culturele activiteiten voor oudere Amsterdammers. Uitdrukkelijk wordt daarbij ook gedacht aan oudere nieuwkomers. Van de tweehonderd in de gids opgenomen activiteiten is er echter niet een die zich richt op het samenbrengen van ouderen uit verschillende etnische groeperingen.
- 11 Op zich is het onjuist om Turken, Spanjaarden, Marokkanen, Surinamers, Italianen, Antillianen e.d. als etnische groep te bestempelen. Binnen de groep van Turken zijn diverse onderscheidingen te maken (Koerd, Aleviet, Sunniet) alsook binnen die van Spanjaarden (Catalaans, Castilliaans, Bask), Marokkanen (Berber, Arabisch), Surinamers (Creools, Hindoestaans, Chinees) et cetera. Zelfs onder Italianen wordt onderscheid gemaakt tussen een Sardijn, een Siciliaan, iemand uit het Noorden en iemand uit de Mezzogiorno (het Zuiden): 'Een Siciliaan vergeleek het verschil tussen een Zuid-Tiroler en een Siciliaan met het verschil tussen een Nederlander en een Rus' (Tinnemans 1991:72).
- 12 Persoonlijke communicatie, 13 oktober 1997.
- 13 Dit essay is het begin van een langetermijnproject. De eerste stap is het experimenteren met enkele interculturele gespreksgroepen van ouderen in Amsterdam. Deze eerste fase wordt gevolgd door een evaluatie en een breed onderzoek onder ouderen, hulpverleners en beleidsmakers. Afhankelijk van de uitkomsten hiervan zal in de laatste fase het opzetten van interculturele gespreksgroepen van ouderen op grotere schaal worden toegepast.
- 14 De Franse filosoof Ricoeur laat ons via zijn Engelse vertaling weten: 'Imagination is not fully recognized as long as the fecundity of the imagination has not been connected to that of language ... for we forget this verity: we only see images in so far as we first hear them' (1994:22-3).

Ivoor snijdt geen hout

- 1 Zie bijvoorbeeld het rapport van Clement en Reijmer (1997) over de markten in de Amsterdamse binnenstad.

Vries, M. de (1988), *Ogen in je rug. Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland*. Alphen aan de Rijn: Samson.

Werdmölder, H. (1991), *Een generatie op drift. De geschiedenis van een Marokkaanse randgroep*. Gouda: Quint.

Zukow, P.G. (1989), *Sibling interaction across cultures. Theoretical and methodological issues*. New York: Springer Verlag.

Amsterdam: Oud West, Oud Oost

Abraham, E. (1996), *Oudere mensen zijn als bomen die schaduw geven: Oudere Marokkaanse vrouwen en mannen in de Nederlandse verzorgingsstaat*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Arduin, H. (1996), 'Verhalen vertellen.' In: F. de Graaff (red.) *Oudere migranten, onze zorg*, 99-102. Den Haag: Bureau Mutant.

Barley, N. (1986), *The innocent anthropologist: Notes from a mud hut*. Harmondsworth: Penguin.

Bengtson, V.L. (1979), 'Ethnicity and aging: problems and issues in current social science inquiry.' In: D.E. Gelfand & A.J. Kutzik (eds.), *Ethnicity and Aging*, 9-31. New York: Springer Publishing Company.

Bernlef, J. (1995), *Cello-jaren*. Amsterdam: Querido.

Bloemendal, G. (1995), 'Iedereen heeft een verhaal te vertellen ...' Remiscentie met (dementerende) ouderen.' *Activiteitensector* 6(7):3-5.

Bolderheij, F. (1997), *Bij de tijd. 200 ideeën voor Amsterdamse 50-plussers*. Amsterdam: Stichting Bij de Tijd.

Brunt, E., P. Grijpma & C. van Harten (1989), 'Doodgeknuffeld. Het mislukte minderehedenbeleid.' *Elsevier Weekblad* 12-7-1989.

Buijssen, H. & K. Poppelaars (1997), *Remiscentie. Een handleiding voor de praktijk*. Baarn: Intro.

Cumming, E. & W.E. Henry (1961), *Growing old: The process of disengagement*. New York: Basic Books.

Cyrus-Gooswit, L., A. Sandvliet & V. Tjon-A-Ten (1993), *Surinaamse ouderen kleuren Nederland: Een indruk van de leefsituatie van Surinaamse ouderen in Nederland*. Utrecht: Forum.

Dwyer, K. (1987), *Moroccan dialogues: Anthropology in question*. Prospect Heights: Waveland.

Forum (1990), *Molukse ouderen in Nederland: Richtlijnen voor beleid*. Utrecht: Forum.

Goffman, E. (1968), *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth: Penguin.

Graaff, F. de (red.) (1996), *Oudere migranten, onze zorg!* Den Haag: Bureau Mutant.

s'Jacob, R. (1996), *Een kwestie van lange adem. Ervaringen met het toegankelijk maken van algemene instellingen voor allochtone ouderen*. Utrecht: NIZW.

Janssen, M.F.M. & L. Wintershoven (1997), *Amsterdam. Bevolkingsprojecties tot 2015. Bijstelling etnische groepen*. Amsterdam: Dienst Ruimtelijke Ordening / Amsterdams Bureau voor Statistiek.

Limahelu, E.C. (red.) (1991), *Heengaan, ver van huis. Een verkennend onderzoek naar het gebruik en de beleving van overlijdens- en rouwvoorzieningen door Molukse ouderen*. Utrecht: Forum.

Lucassen, J. & R. Penninx (1994), *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Mechelen, P. van (1993), *De cirkel doorbroken. Activiteiten voor allochtone ouderen op het terrein van zorg en welzijn*. Utrecht: NIZW.

Meurs, P. (1996), 'Traumatische aspecten van migratie en remigratie: Het geval van een oudere Marokkaan.' *Medische Antropologie* 8(1):87-117.

Meurs, P. (1997), 'Het tweede huwelijk: Remigratie, psychische pijn en verwerking in een Marokkaans gezin.' *Medische Antropologie* 9(1):90-100.

- Munnichs, J. (1984), *Voorzieningen voor ouderen: Visie op ouderdom*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Nelissen, H. (1997), *Zonder pioniers geen volgers*. Utrecht: NIZW.
- Niekerk, M. van (1991), *De tijd zal spreken. Antilliaanse en Turkse ouderen in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Ong, J.W. (1982), *Orality and literacy. The technologizing of the word*. London/New York: Methuen.
- Prakken, J. (1993), *Over de streep. Werken met allochtonen: verhalen uit de praktijk*. Utrecht: NIZW.
- Ricoeur, P. (1994), 'Imagination in discours and in action.' In: G. Robinson & J. Rundell (eds.), *Rethinking imagination. Culture and creativity*, 118-35. London: Routledge.
- Robinson, G. et al. (red.) (1992), *Oud in den vreemde. Over allochtone ouderen*. Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Sansone, L. (1996), 'Niet nog meer van hetzelfde.' In: *De kracht van cultuur. Commentaren bij het Rapport van de Wereldcommissie voor Cultuur en Ontwikkeling*, 28-31. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.
- Scheepers, P., H. Schmeets & A. Felling (1997), 'Fortress Holland? Support for ethnocentric policies among the 1994-electorate of The Netherlands.' *Ethnic and Racial Studies* 20(1):145-59.
- Shadid, W.A.R. (1994), *Beeldvorming: De verborgen dimensie bij interculturele communicatie*. Inaugurale rede. Tilburg: Tilburg University Press.
- Spradley, J.P. (1979), *The ethnographic interview*. New York, etc.: Holt, Rinehart & Winston.
- Steege, G. ter, K. Penninx & N. Rogels (1994), *Uitkijken naar het dessert: Levensloopmethoden in educatief werk met ouderen*. Utrecht: NIZW.
- Thomé, F. et al. (1995), *Het wiel van de burens: Ideeën en oplossingen uit de Engelse praktijk*. Utrecht: NIZW.
- Tinnemans, W. (red.) (1991), *L'Italianità. De Italiaanse gemeenschap in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Tjon-A-Ten, V. (red.) (1993), *Ebbehouw onder de zeespiegel: Maatschappelijke integratie van Suri-naamse ouderen in Nederland*. Utrecht: Forum.
- Trela, J.E. & J.H. Sokolovsky (1979), 'Culture, ethnicity, and policy for the aged.' In: D.E. Gelfand & A.J. Kutzik (eds.), *Ethnicity and Aging*, 117-36. New York: Springer Publishing Company.
- UNESCO (1996), *De kracht van cultuur: Onze creatieve verscheidenheid*. Amsterdam: Koninklijk Instituut voor de Tropen.

Ivoor snijdt geen hout

- Bovens, M. (1996), 'De integriteit van de bedrijfsmatige overheid.' In: M. Bovens & A. Hemelrijck (red.), *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale inbedding van morele bindingen*. Meppel: Boom.
- Cauter, L. de (1995), *Archeologie van de kick*. Amsterdam: De Balie.
- Clement, M. & I.J.T. Reijmer (1997), *De Amsterdamse binnenstad: van alle markten thuis? Analyse van de betekenis van markten in de Amsterdamse binnenstad*. Zoetermeer: EIM.
- Dijn, H. de (1997), *Hoe overleven we de vrijheid?* Kampen: Kok Agora.
- Engbersen, G., J.C. Vrooman & E. Snel (red.) (1996), *Arm Nederland. Het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Engbersen, G., J.C. Vrooman & E. Snel (red.) (1997), *Arm Nederland, de kwetsbaren. Tweede jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Ferwerda, H. (1992), *Watjes en ratjes*. Groningen: Wolters-Noordhoff.